

Tátrai Szilárd

Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés (Domonkosi Ágnes)

TINTA KÖNYVKIADÓ. BUDAPEST. 2011. 234 OLDAL

Nézőpont és nyelvi tevékenység

A magyar pragmatikai kutatások és publikációk elmúlt évekbeli örvendetes gyarapodásának (vö. Németh T. – Bibok 2003, Szili 2004, Németh T. 2006, Nemesi 2009) legújabb, igen fontos állomása Tátrai Szilárd könyve, amely a funkcionális kognitív nyelvészet felől közelítve – annak nézőpontjából – igyekszik átfogó rálátást nyújtani a pragmatika területére.

A munka meghatározó, több szinten és módon is vissza-visszatérő kulcsszava a *nézőpont*. Egyrészt magát a nyelvészeti pragmatikát is sajátos nézőpontként, szemléletmódként értelmezi a szerző, másrészt a nyelvi megismerés perspektivikusságának kiemelt szerepe révén a nézőpont fogalma metaszinten és tárgyszinten is érvényesül a kötetben, amit két nagy tartalmi egységének egymáshoz viszonyítva kiasztikus elrendezésű címei is jeleznek: *A pragmatika nézőpontja – A nézőpont pragmatikája*.

A kötetet a tudománytörténetben önreflexíven elhelyező bevezető rész a pragmatikai hagyomány történetének rövid felvázolása (1.1.) és a pragmatika diszciplináris státusának bemutatása után (1.2.) megismerteti a könyv felépítésével, alapvető kérdéseivel is (1.3.).

A két nagy tartalmi egységre tagolódó munka első része (*A pragmatika nézőpontja*) koherens pragmatikaelméleti modell megalkotására törekedve a nyelvi tevékenység funkcionális szemléletű, kognitív nyelvészeti szempontokat érvényesítő leírását nyújtja.

A nyelvi tevékenység általános jellemzésében a szerző (2. fejezet) meggyőzően mutatja be, hogy a nyelvi megismerés genetikai és környezeti alapokból, illetve a köztük lévő kölcsönviszonyból indul ki. A nyelvi megismerést ugyanis meghatározza az, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják a körülvevő világot; ez a fiziológiai tapasztalat pedig abba a szociokulturális környezetbe ágyazódik be, amely az emberek társas tevékenysége révén formálódik. A világgal kapcsolatos tapasztalatainkat a nyelvi szimbolizáció révén tudjuk mások számára is hozzáférhetővé tenni, ebben a folyamatban pedig a figyelemirányításhoz kapcsolódó intencionalitás, az interszjektív aktusként működő referencialitás és a perspektivikus jellegű fogalmi konstruálás is szerepet játszik (2.1.).

A nyelvi interakciókban a beszélők nemcsak ilyen világreprezentációkat hoznak létre, hanem azzal egyidejűleg személyközi kapcsolataikat is alakítják. E két meghatározó kommunikációs funkció közül az első a figyelemirányítás triadikus viszonyrendszerével jellemezhető interszjektív megismerő metafunkció, a másik pedig az egymásra figyelés diadikus viszonyában megvalósuló interperszonális kapcsolatteremtő metafunkció. Ezek mellett működésbe léphet az úgynevezett diszkurzív metafunkció is, amely a társalgások

alakítására való képességet jelenti. A személyközi viszonyok nyelvi alakítását tekintve igen fontos a nyelvi udvariasság kérdésköre, az egyes udvariassági elméleteket és a magyar nyelvű empirikus eredményeket is érintő alfejezet az udvariasságot a mások iránti szociális figyelem megnyilvánulásaként értelmezi (2.2.).

A nyelvi tevékenységet általánosan jellemző fejezetet lezáró egység a nyelvi tevékenységben egymást feltételezve és kiegészítve érvényesülő választás, az egyezkedés és az adaptáció jelenségét mutatja be. A tankönyv szemléletes, megvilágító erejű példáit jelzi a három fogalom illusztrálására alkalmazott párbeszéd: egy egyetemi szituációban a tegezést választó beszélő nem tegező választ kapva maga is áttér a távolságtartóbb nyelvi formák használatára (2.3.).

A 3. fejezet a pragmatikai szemlélet egyik igen fontos kérdését, a kontextus mibenlétét és működését tárgyalja. Ebben az értelmezésben a kontextus „olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve az általuk mozgósított ismereteket foglalja magában. Egyszerre jelenti a megnyilatkozások kommunikációs körülményeivel kapcsolatos ismeretek rendszerét és ezen ismeretek alkalmazásba vételét a dinamikus jelentésképzés folyamatában” (51). Ezért a kontextus összetevői kettős szempontrendszer révén közelíthetők meg: egyrészt olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket tartalmazza (3.1.); másrészt olyan viszonyrendszerként, amely a résztvevőket, illetve fizikai, szociális és mentális világukat foglalja magában (3.2.). Az így értett kontextus elkülönül a kontextustól, amely a megnyilatkozás nyelvi környezetét jelöli. A kontextus tehát nem előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező realitás, hanem az értelmezés folyamatában jön létre, azaz a kontextus a nyelvi tevékenység folyamatával párhuzamosan a résztvevők konstruktív hozzájárulására révén alakul (3.3.). A sokszor a humort sem nélkülöző nyelvi adatokat és magyarázatokat jelzi a fejezetben szereplő, tehenet fejő lányt szemlélve elhangzó *Nem mondom, szép jószág* megnyilatkozás többféle értelmezhetőségének a fejtegetése.

A 4. fejezet a megnyilatkozás kérdéseit tárgyalja. Talán a kötet többi fejezeténél is látványosabban mutatja, hogy bár a szerző a saját elméleti elképzeléseinek kifejtésekor nem törekszik arra, hogy részletes fogalom- és pragmatikatörténetet is nyújtson, a bőséges és lényegre törő lábjegyzetek mégis képesek betölteni ezt a funkciót is.

A megnyilatkozás ebben az értelmezésben mint művelet és mint szerkezet egyaránt megragadható, azaz a figyelemirányítás kontextusfüggő beszédeseleményeként, illetve egységeként is. A megnyilatkozások figyelemirányítási egységként igen eltérő terjedelműek és szerkezetűek lehetnek, akár több mondatból is állhatnak, illetve egyes megnyilatkozások szoros kapcsolatban is lehetnek egymással (4.1.).

A fogalom értelmezése után a megnyilatkozás diskurzusban játszott szerepének bemutatására tér rá a szerző (4.2.). A diskurzusban betöltött szerepek különböző lehetőségeinek feltárásához szükségesnek látszik a két úgynevezett protodiskurzus, azaz a (mindennapi) dialogikus társalgás és az (irodalmi) monologikus szöveg jellemzőinek a bemutatása. Az interakció közvetlensége és közvetettsége, szóbelisége és írásbelisége, dialogikussága és monologikussága, a megformálás spontaneitása és tervezettsége, illetve a műfaji elvárások rögzítettségének mértéke alapján megkülönböztetett, részletesen jellemzett típusok megnevezésében a szöveg a pragmatika hagyománya alapján csak az írásbeli diskurzusokra vonatkozik, holott a magyar szakirodalomban ezt gyakran tágabban értve, minden diskurzusra alkalmazzuk. Mivel a pragmatika meghatározó témaköre a társalgások szerveződésének az elemzése, egy részfejezet kitér az ezzel kapcsolatos alapfogalmak és eredmények bemutatására is.

A megnyilatkozás olyan közvetítő fogalom, amely „a nyelvi tevékenység és a nyelvi rendszer közötti lényegi kapcsolat, összefüggés megértéséhez, illetve megértetéséhez nyújt [...] elméleti és módszertani fogódzót” (68), ezért lényeges a mondathoz való viszonyának a bemutatása is (4.3.). A szerző kifejti, hogy az elemi mondatok a megnyilatkozás létrehozásának és megértésének alapvető egységei, másrészt viszont egy megnyilatkozás keretében néhány elemi mondat szoros jelentésbeli kapcsolatba is kerülhet, azaz a megnyilatkozásnak

lehetnek mondatszintű és mondatszint feletti feldolgozási egységei is. Egyik szemléletes illusztrációja a pragmatika klasszikus példáinak kreatív felhasználását is jelzi, hiszen Harris példáját dolgozza át (85): *Ne haragudj! Most nem tudom megcsinálni. Éppen Harris tanulmányát olvasom.* A három mondat külön-külön is működhet megnyilatkozásként, de együttesen is érvényesülhetnek, akár egy összetett mondatra szerveződve is.

Ebben a fejezetben kap helyet a beszédaktusoknak mint megnyilatkozásbeli mondatokkal végrehajtott cselekvéseknek a vázlatos, de az alapfogalmak mindegyikére kitérő bemutatása is. A pragmatika egyik legtöbbet tárgyalt kérdéskörét áttekintő alfejezet a beszédaktus fogalma mellett a konstatív állítás, a performatív állítás; a lokúciós, az illokúciós és a perlokúciós aktus; a propozíció, az illokúciós erő, a reprezentatívum, a direktívum, a kommisszívum, az expresszívum, a deklaráció, a közvetlen és a közvetett beszédaktus fogalmát is érinti.

Az 5. fejezet a dinamikus jelentésképzést a megnyilatkozások során kifejtett nyelvi reprezentációk kontextuális értelmezéseként mutatja be. Megnyilatkozásaink révén többet közlünk annál, mint amit kimondunk: a jelentés nyelvi nem reprezentálódó összetevőjét implicit jelentésnek is nevezik. A fejezet első része (5.1.) képet ad arról, hogy a jelentésképzés dinamizmusát hogyan határozza meg a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátéka; majd bemutatja az implicit jelentés létrehozásának szokásos lehetőségeit, az előfeltevéseket és az implikaturákat. Az előfeltevések és a konvencionális implikaturák esetében az implicit jelentés felismerése bizonyos nyelvi megoldásokhoz kötődik, a társalgási implikaturák viszont az implicit jelentés-létrehozás olyan eszközei, amelyekben a következtetés nem kapcsolódik a nyelvi rendszer egyes elemeihez. A társalgási implikaturák működését a szerző – a grice-i elméletet és annak kritikáit is áttekintve, a lábjegyzetekben a 4. fejezethez hasonlóan felvázolva az értelmezési lehetőségek történetét is – a funkcionális kognitív szemléletével összhangban, az interszubjektív figyelemirányításból kiindulva olyan következtetési folyamatok eredményeként értelmezi, amelyek a mindennapi tapasztalatok fogalmi sémáira épülnek.

A fejezet másik nagyobb egysége a jelentésképzés tudatosságát, illetve annak mértékét tárgyalja (5.2.). Bemutatja a pragmatikai tudatosság jelenségét, azaz azt a működést, ahogyan a diskurzusok résztvevői ellenőrzésük alatt tartják a nyelvi tevékenységhez kapcsolódó társas kognitív folyamatokat. Az egyes megnyilatkozások létrehozására és megértésére a pragmatikai tudatosság különböző mértéke jellemző. Az egyes diskurzusokban megvalósuló tudatosság mértéke összefügg egyrészt a kognitív szalienciával, azaz az alkalmazásba vett fogalmak hozzáférhetőségével, másrészt a társas szalienciával, azaz az alkalmazott nyelvi konstrukciók szociokulturális normákhoz igazodó elvárhatóságával. A pragmatikai tudatosság emellett kapcsolatba hozható a tervezés és az emlékezés mentális tevékenységével is, és működésében tetten érhető a dinamikus jelentésképzés időbeli linearitásának érvényesülése. Külön alfejezet foglalkozik a metapragmatikai tudatossággal, azaz azzal a kérdéssel, hogy maga a nyelvi tevékenység miként válhat reflexió tárgyává. A beszélők ugyanis reflektálhatnak a diskurzus szerveződésére, illetve a saját, a beszédpartner vagy más személyek megnyilatkozási és befogadási tevékenységére is.

A könyv 6. fejezete a deixis jelenségét értelmezi olyan nyelvi műveletként jellemezve, „amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (127). A különböző jellegű viszonyok megjelölése alapján elkülönülő, bemutatott típusai: a társas, a tér-, az idő- és a diskurzusdeixis (6.2.). A deixis működésében meghatározó szerepet játszik egyrészt az, ahogyan az ember megtapasztalja a fizikai és a társas világot, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és személyközi viszonyait, másrészt az, ahogyan a megnyilatkozó a címzett figyelmét a beszédesemény hatókörébe vont dolog valamely jellemzőjére – térbeli, időbeli vagy személyközi dimenziójára – irányítja. A prototipikus deiktikus kifejezések tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot hoznak létre a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, míg az úgynevezett lehorgonyzó nyelvi elemek a referenciális jelenetben szereplő dolgok és

események megjelenítésében anélkül játszanak szerepet, hogy deiktikus kapcsolatot teremtenének a közös figyelmi jelenettel.

A könyv első része a pragmatika alapkérdéseit egységes, koherens szemléletben tárgyalja, átfogó pragmatikaelméleti modellt alkot, a bemutatott alapfogalmakat mindig funkcionális kognitív nézőpontból ábrázolja, rálátást engedve azonban más lehetséges perspektívákra is.

A monográfia másik nagy egysége (*A nézőpont pragmatikája*) ebben az átfogó pragmatikaelméleti modellben mutat be három részkérdést: az idézés, az elbeszélés és az irónia problémáját, elsősorban a nézőpont, azon belül is a kontextusfüggő kiindulópontok működésére összpontosítva. A nézőpont itt tehát úgy válik kulcsfogalommá, hogy a szerző olyan jelenségeket sorakoztat fel, amelyek értelmezésében a perspektivikusságnak, a különböző kiindulópontok érvényesülésének meghatározó szerepe van. A két, úgynevezett kontextusfüggő kiindulópont: a referenciális központ, amelyből kiindulva a közöltek tér- és idő-, illetve személyközi viszonyai válnak feldolgozhatóvá, illetve a tudatosság szubjektuma, amely azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információkat tekintve a tudat működése, azaz az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a mondás kötődik.

A 7. fejezet arra a belátásra épít, amely szerint az idézés mindig perspektivizáció, ugyanis a beszélés mint aktív tudatosság nem az aktuális, hanem az idézett megnyilatkozóhoz kötődik (7.1.). A szerző számos példa segítségével mutatja be, hogy az egyes idézési módok megkülönböztetése az alapján történhet, hogy a beszélésnek mint aktív tudatosságnak a beágyazott megnyilatkozóra való áthelyezése hogyan és mennyiben válik jelöltté (7.2.). Az egyenes idézésben idéző mondat és/vagy idézést jelölő írásjelek jelölik a perspektivizációt, a referenciális tájékozódás központja pedig teljesen átkerül a beágyazott megnyilatkozóra. Függő idézés esetén idéző főmondat jelöli a tudatosság szubjektumának áthelyezését a beágyazott megnyilatkozóra, a referenciális központ azonban a megnyilatkozónál marad, a tájékozódás centrumát az ő személye, helye és ideje szabja meg. A szabad függő beszédet az idéző főmondat hiánya, azaz a perspektivizáció jelöletlensége jellemzi, illetve a referenciális központot a beszélő csak részlegesen helyezi át a beágyazott megnyilatkozóra, így két tájékozódási centrum érvényesülhet együttesen. Az egyes idézési technikák jellemzése arra is kitér, hogy melyikkel milyen mértékű pragmatikai és metapragmatikai tudatosság jár együtt (7.3.).

A 8. fejezet olyan modell megalkotására törekszik, amely a narratív diskurzusokban a történetként megvalósuló referenciális jelenet megértését a történet fizikai, társas és mentális világának különböző nézőpontokból történő megjelenítésével kapcsolja össze. A történetek világának a megalkotásában a kontextusfüggő kiindulópontok két alaptípusának, azaz a referenciális központnak és a tudatosság szubjektumának eltérő szerepeket tulajdonít a szerző: az első a térbeli és időbeli, valamint a személyközi viszonyok szituatív lehorgonyzásának lehetőségét teremti meg, míg a másik a történet szereplőinek tudati folyamatait teszi megjeleníthetővé (8.1.).

A modell bemutatását annak gyakorlati alkalmazása követi egy szépirodalmi mű, Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című elbeszélésének pragmatikai érdekelttségű elemzésével (8.2.). Az elemzett novellában a fiktív beszédesemény és az elbeszélt események között deiktikus a kapcsolat, sőt a történetmondó maga is szereplője a történetnek, és ez erőteljes hatással van a referenciális központnak és a tudatosság szubjektumának a szerveződésére és működésére, így a történet feldolgozására is. Az elbeszélés világát meghatározza, hogy a történetmondó a szereplők mentális állapotainak megjelenítésében csak korlátozott megismerői horizonttal rendelkezik. Mivel a vizsgált novellában a beszédesemény és az elbeszélt események közötti viszonyoknak egy sajátos lehetősége valósul meg, a szerző úgy látja, hogy az ettől eltérő viszonyokkal jellemezhető narratívák nézőpontoszerkezete további kutatásokat igényel.

A 9. fejezet szintén a perspektivikusság jelenségéből kiindulva az irónia újszerű értelmezését nyújtja, bemutatva az irónia megközelítésének retorikai és filozófiai hagyományát, illetve az irónia vizsgálatának pragmatikaelméleti kérdéseit is (9.1.). Ebben a fejezetben a szerző olyan fogalomértelmezésre vállalkozik,

amelyben a perspektivizáció az irónia lényegi tulajdonságaként jelenik meg. Az irónia rejtett metapragmatikai reflexióként van jelen, ugyanis épít a nézőpont relativizáló funkciójára, azaz arra, hogy a dolgokat többféle – az adott helyzetben eltérő mértékben releváns – kiindulópontból lehet értékelni. Ebben a felfogásban az irónia „egy nyelvileg kifejtett (és így valamilyen kiindulópontból megkonstruált) reprezentáció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicit tette – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között” (203).

Ez a megközelítés azáltal, hogy szakít a retorikában és részben a pragmatikában is érvényesülő szó szerinti és figuratív jelentés ellentmondásának hangsúlyozásával, az ironikus nyelvhasználat értelmezésének szélesebb lehetőségeit nyitja meg. Az az elgondolás pedig, amely szerint az irónia az egymást relativizáló kiindulópontok adott kontextuális körülmények közötti ütköztetésének a dinamikája, túlmutat a modellt inspiráló sperber-wilsoni, visszhangszerűen felidézett reprezentációra épülő magyarázaton is.

A kötet fontos erénye a stílusa, a mindig letisztult és világos fogalmazásmód, a kiérlelt és egyértelmű magyarázatok, a szórakoztató, a hétköznapi élethelyzeteket is megvilágító, sőt nemegyszer vicces példák. A könyv követhetőségét és az oktatásban való használhatóságát is nagymértékben növeli a fejezetek didaktikus szerkezete, az elől kiemelt kulcsszavak, a fejezeteket, illetve alfejezeteket lezáró összefoglalások, sőt az olvasó segítségére lévő precíz tárgymutató és a kulcsfogalmakat röviden értelmező szótár is. Emellett igen hasznosak a sűrű belső utalások, a később vagy korábban részletesebben kifejtett mozzanatok egyértelmű jelölései, amelyek révén bárhol is kezdünk a szöveg olvasásába, egy szinte körkörös, a részleteket különböző kapcsolataikban is felmutató, egységes és végiggondolt elméleti modellbe kapcsolódunk be.

Tátrai pragmatikai monográfiájának megismerése – az egyetemi és főiskolai oktatásban való alkalmazáson túl – igen hasznos lehet a magyar nyelvet bármely szinten oktatók számára is, nemcsak azért, mert a NAT fejlesztési feladatai között a 9–12. évfolyamon szerepel a „jelentéstani és pragmatikai alapfogalmak önálló használata különböző szövegek kritikai megközelítésében” célkitűzése, és nem is csak azért, mert a nyelvet társadalmi és kognitív összefüggéseiben tárgyaló munka számos más ponton (például a kommunikáció folyamatának, a kapcsolattartás szóbeli és írott formáinak, a szövegszerveződés módjainak a megismerése során) kiegészítheti, bővítheti az anyanyelvoktatás szempontjait, hanem legfőképp azért, mert az a szemlélet, amely a nyelvi megismerés perspektivikusságának, nézőponthoz kötöttségének a tapasztalatát érvényesíti, az egész nyelvi nevelésben megtermékenyítő és gyümölcsöző lehet.

A Tinta Kiadó tetszetős kiállítású kötete az első olyan magyar nyelvű monográfia, amely átfogóan foglalkozik a pragmatika területével, és amely a munka elméleti igényessége, következetes fogalomhasználata, meggyőző példaanyaga, didaktikus, jól használható felépítése révén igen hamar gyakran forgatott és idézett alapművé válhat.

Tátrai Szilárd könyve nemcsak bevezet a pragmatika területére, hanem biztonságos, jól járható ösvényeket is mutat, miközben olyan útvonalat kínál, amelyről a pragmatika egészére nyílik rálátás. A feltáruló panoráma megismerése során azonban gondos vezetőként mindig figyelmezteti az utazót a látvány nézőponthoz kötöttségére, a megismerés alapvető perspektivikusságára.

Irodalom

Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában.* (Pragmatika 1.) Loisir Kiadó. Budapest.
Nemzeti alaptanterv 2012. Magyar nyelv és irodalom. http://dokumentumtar.ofi.hu/index_NAT_magyar_nyelv_es_irodalom.html (2012. június 21.)

Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2003. Tanulmányok a pragmatika köréből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 222–261.

Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Domonkosi, Ágnes: Perspective and linguistics functioning

Az írás szerzőjéről

Domonkosi Ágnes

Eszterházy Károly Főiskola, Eger, Magyarország

dagnes[kukac]ektf.hu

<https://orcid.org/0000-0001-8602-1985>